

PÁPAI PÁRIZ FERENC

A GYULAFEHÉRVÁR–NAGYENYEDI
BETHLEN-KOLLÉGIUM ALAPÍTÁSA
ÉS TÖRTÉNETE

Kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel
közzéteszi Rácz Emese

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016, 204 lap

Pápai Páriz Ferenc a 17–18. századi erdélyi művelődéstörténet kimagasló alakja. Az ún. „haldokló Erdély” gyermeke, aki a dési parókián látta meg a napvilágot, nyolcéves korában a gyulafehérvári fejedelmi udvarba került. Ifjúkorát a kor politikai eseményei befolyásolták. Tanult Désen, Gyulafehérváron, Kolozsváron, Besztercén, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden. Ezután Marburg, Lipcse és Bazel egyetemén gyarapította tudását. Három évig orvosként működött, majd 1680-tól 36 éven át a nagyenyedi kollégium professzora volt, az 1704-es labancdúlás, majd az újjáépítés idején ő vezette az intézményt. Alakját Jókai Mór tette halhatatlanná, amikor róla mintázta a *Nagyenyedi két fűzfa* egyik főszereplőjét, Tordai Szabó Gerzson rektort.

Tanári, orvosi és egyházszerző munkája mellett történetírói tevékenysége is jelentős. 1684-ben megjelent *Rudus redivivum* című munkájában a magyar református egyház történetét mutatta be. Alma matere és szolgálati helye, a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium múltja iránt sem volt közömbös, *Illustris Collegii Bethleniani Albano Enyediensis origo et progressus* címmel dolgozta fel azt. Erre a munkára az elmúlt három évszázadban nagyon sokan hivatkoztak, teljes egészében mégsem jelent meg nyomtatásban.

Pápai Páriz munkáiból 1977-ben impozáns, 824 oldalra rúgó kiadvány jelent meg Nagy Géza szerkesztésében.¹ A kollégiumtörténet teljes szövegét ők sem közölték, csupán Pápai és Daniel Ernst Jablonski levelezését rendezték sajtó alá, mely levelek úgy maradtak fenn, hogy a szerző beemelte a kollégiumtörténetbe.

Ezt a három évszázados hiányt igyekezett pótolni Rácz Emese, aki átírta, lefordította, sajtó alá rendezte, kísérő tanulmánnyal és mutatóval közreadta a nagy professzor munkáját, az első erdélyi kollégiumtörténetet.

A szerkesztő maga is a Bethlen-kollégium diákja, ott érettségizett, majd 1994 és 2005 között a kollégium egykori könyvtárában dolgozott. 2005 óta a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa, 2013-tól pedig a Babeş–Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarán

¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békéséget magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza (Bukarest: Kriterion, 1977).

folytat doktori tanulmányokat, kutatási területe azóta sem szakadt el iskolájától és egykori munkahelyétől. 2009-ben az egykori nagyenyedi minorita könyvtár 1850 előtt megjelent könyveinek katalógusát publikálta, rövidebb tanulmányainak nagy része is kötődik a kollégium 18. századi történetéhez. Nem meglepő tehát, hogy ő az, aki sajtó alá rendezte Pápai mives kéziratát.

A kötet Pápai Páriz Ferenc halálának 300. évfordulóján, 2016-ban jelent meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, a Magyar Tudományos Akadémia, illetve Magyarország kormányának a Reformáció Emlékbizottságon, illetve a Bethlen Gábor Alapon keresztül folyósított támogatásával.

A 204 számozott oldalt tartalmazó kiadvány papírkötése mives kivitelű, az első és táblán levő nyomdai díszutánc, az iniciálé, illetve a Várad Biblia címlapjáról származó Bethlen-címer a késő reneszánsz kötetek világát idézi.

A kötet szerkezete

Az előszót követően Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetét olvassuk először magyar nyelven Imregh Monika fordításában, majd az eredeti latin változatát. Ezt követi Rácz Emese kísértő tanulmánya, amelyben a kéziratváltozatokról, a Pápai felhasználó 18–19. századi kollégiumtörténetekről ír, illetve az egykori medikus-rektor adatait helyezi szélesebb kontextusba. Imregh Monika a fordításról értekezik. A kötet végén részletes irodalomjegyzéket, illetve névmutatót találunk. Az olvasóban felmerül a kérdés, hogy a szerkesztő miért közli előbb a magyar fordítást és csak utána a latin eredetit. Hasonló kiadványokban (akár egymás után, akár szinoptikusan közlik a két szöveget) mindig az eredeti kerül első helyre. A szerkesztőt vezethette az a gyakorlatias szempont, hogy a laikus olvasó ne elsőként a latin szöveggel szembesüljön, hanem a közérthető magyarral, ám ezt az előszóban mindenképpen tisztázni kellett volna.

A latin szöveget Rácz Emese írta át a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található autográf kézirat alapján, és ezt összevetette a Nagyenyeden őrzött 18. századi másolattal is.

Ha valaki kételkedett volna a kollégiumtörténet kiadásának szükségszerűségében, azt a szöveg végigolvasása meggyőzi arról, hogy történelmi érdeklődésre számot tartó forrásról van szó. Intézménytörténet szempontjából nem mond sok újat, ugyanis adatait maradéktalanul felhasználták a későbbi, hasonló tematikájú munkák. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kézirat lezárásakor 82 éves Bethlen-kollégium történetének utolsó ötven évét már saját élményei alapján írta meg, ugyanis 1655-ben még Gyulafehérváron lett az iskola tanulója, egyike a gyulafehérvári korszak utolsó szemtanúinak. Később Enyeden volt diák, majd nyolc évvel a kollégium padjainak elhagyása után professzorként tért vissza ugyanide, így már nemcsak szemlélője, hanem alakítója is volt az iskola történetének. Éppen ezért a tényeken túl számos szubjektív megjegyzés vagy olyan részlet bukkan elő a szövegben, amelyre eddig nem figyelt fel a kutatás. Ilyen például az az adat, miszerint az enyedi korszak első professzora, Vásárhelyi Péter szír,

káld, török és arab nyelvtudását Szeben megszállása alatt a „mohamedán papoktól” (*ex Muhamedanis sacerdotibus*) sajátította el. Sajátos színfoltja az írásnak, hogy bemutatja a kollégiumi professzorok közti viszonyrendszert, a konfliktusokat, időnként éppen nem keresztyéni magatartást. Bajcsi Sámuel 1704-es nagyenyedi lelkészi szolgálata pedig az enyedi egyházmegye történeti névtárának készítése során bizonyult igen hasznos adatnak.

Ma már olyan szűk közösség számára hozzáférhető a latin nyelv, hogy kora újkori forrás alig jelenik meg kizárólag latinul. (Az Erdélyi Református Zsinatok iratai című forráskiadvány szerkesztésekor a Sipos Gábor és Buzogány Dezső vezette kiadói közösségben is azt a döntést hoztuk, hogy a latin nyelvű részeket fordításban is közöljük, vagy részletes magyar nyelvű összefoglaló készül róluk.) Valószínűleg hasonló megfontolás vezette Rácz Emesét a latin szöveg lefordíttatásában. A fordítást Imregh Monika végezte, aki a kötet végén *ἐάνζησώμην* [*sic!*] – „*Ha még élünk*” címmel külön tanulmányban teszi közzé fordítói megjegyzéseit (145–156. old.).² A fordító kiváló klasszika-filológus, nemcsak a latinista, hanem a görög nyelvnek is értője, így a Nagy Géza-féle kiadás (valószínűleg elsősorban latinul értő) fordítóinak hiányosságait könnyűszerrel pótolhatta. Dicséret érte. A kora újkori latin adminisztrációs és egyházi szóhasználatban viszont kevésbé jártas és emiatt időnként értelemzavaró hibák is bekerültek a kollégium-történet fordításába. Csak néhány példa a sok közül: a személynév előtt szereplő *generosus* jelző a kora újkorban nemzetet jelent. Imregh hol „*nagylelkű*”-nek (13. old.), hol „*nemzetes*”-nek (26. old.), hol pedig „*nemes*”-nek (55. old.) fordítja. Utóbbi Pápai Páriz szótára alapján is megengedhető lenne, ám a korabeli szóhasználatban a *nobilis* fordítandó így. A „*reverendus ac clarissimus*” formulát „*tiszteletreméltó és jeles*”-ként (15. old.) adja vissza, holott már a 18. században létezett bevett magyar megfelelője: tiszteletes tudós. A *reverendust* is mindenhol „*tiszteletreméltó*”-nak fordítja, holott ezt a jelzőt kizárólag lelképászorokra használták és jelentése: tiszteletes (római katolikusok esetében tisztelendő). A *tractus vicini fratrum senior* az egyházmegye esperese megnevezésének a terminus technicus. Imregh viszont „*a környékbeli testvérek legidősebb*”-jét (54. old.) fordít, így értékes adattól fosztja meg az olvasót.

A biblikus kultúra sem erőssége a fordítónak. Pápai valószínűleg Vademont herceg csapatainak 1697. július 17-i Tokaj elleni támadásáról és az ottani mérszárlásról szólva így ír Jablonskinak: „*oppida gladio miliis Caesareani nec sexui nec aetati ulli percentis, incolis nudata, frarum habitatio facta*”. A mondat végén szereplő kifejezés fordításáról Imregh így ír: „*jónak láttuk [...] a szó szerinti fordítás helyett a történeti tényeknek megfelelő értelem szerint fordítani, mert a tükörfordítás kétféleképpen értelmezhető: konkrétan és átvitt értelemben (azaz a vadállatok lehetnek tényleg vadállatok – a város pusztaságára utalva – vagy a vadállatként mérszárló katonák, ahogy Pápai értette)*”. Magam a szó sze-

² A tanulmány korábban napvilágot látott IMREGH Monika, „*ἐάνζησώμην* [*sic!*] – »Ha még élünk«: Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc Nagyenyedi Kollégium-történetével kapcsolatban”, *Orpheus Noster* 3 (2013): 35–59.

rinti fordításnál maradnék, ugyanis a prófétai biblikus szóhasználatban a *vadállatok/sakálok tanyájává lett város* kifejezés a pusztítás nagyságát hivatott kifejezni. (Vö. Ézs 13,20–22; Ézs 43,13; Jer 9,11; Jer 10,22 stb.) Pápai pedig ezen a biblikus-profetikus szóhasználaton nőtt fel, így valószínűleg ő is ezt a prófétai kifejezést használta, amikor Tokaj pusztulásáról beszél, nem a zsoldosok és vadállatok között von párhuzamot, hanem a pusztítás nagyságát érzékelteti.

Ezen pontatlanságok, illetve értelemzavaró hibák kiküszöböléséért célszerű párhuzamosan olvasni a latin és a magyar szöveget.

A magyar szövegben olvashatjuk a szerkesztő magyarázó lábjegyzeteit, amelyek az említett eseményeket magyarázzák, a hiányos neveket egészítik ki. Ezenkívül lábjegyzetbe kerültek a két kézirat széljegyzetei, illetve azok a bibliai szövegek, amelyekre a szerző csak helymegjelöléssel hivatkozik. Értetlenül álltunk azelőtt, hogy a szerkesztő ezeket a bibliai szövegeket miért éppen Komáromi Csipkés György fordításában idézi, hiszen ezt soha nem tekintette hivatalos fordításnak a magyar református egyház. Célszerűbb lett volna a Misztótfalusi-féle 1685-ös kiadást, az ún. Aranyos Bibliát, vagy akár a forgalomban levő revideált vizsolyi biblia szövegét használni. (A bibliai lókusok rövidítéseinek következtelen használata már a szerkesztő rovására írható.)

Rácz Emese kísérő tanulmánya hét nagyobb egységre oszlik. Az elsőben a Bethlen-kollégium történetének kéziratosszerű feldolgozásait és azok másolatait, szám szerint hat mű nyolc példányát veszi számba példás pontossággal, a fejezet végén pedig grafikusán ábrázolja ezek keletkezéstörténetét. A második fejezetben azt mutatja be hosszú szinoptikus táblázatban, hogy Bod Péter *Historia Hungarorum Ecclesiastica* című művében miként vette át – sokszor szó szerint – Pápai írását.

A következő fejezet a *Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetéről* címet viseli. A szerkesztő a kollégium történetének első 82 évét ismerteti részben Pápai, részben az újabb kutatások alapján. Célszerű lett volna részletesebben megvizsgálni, hogy az 1655 előtti időszak történetének ismertetésekor milyen forrásokat használt a néhai rektor. Úde színfoltja a tanulmánynak az a részlet, amelyben Rácz Emese szembesíti Pápai és Bethlen Miklós eltérő véleményét Isaac Basire felkészültségéről. Kimarad viszont az ismertetésből annak vizsgálata, hogy az Apáczai-tanítvány Pápai miért nem említi kolozsvári mesterének gyulafehérvári működését. Szintén újszerű a kollégium két korszakában szolgáló tanárokat, illetve a főgondnokokat bemutató három szemléletes grafikon. A negyedik fejezet a kollégium jövedelemforrásait, illetve azok kezelőit sorjázza.

Az ötödik fejezet a kollégiumtörténetbe ékelt levelek, Vásárhelyi Péter, illetve Csengeri Képiró István Dadaí Jánoshoz címzett missiliseinek rövid bemutatása. A következő fejezet a brandenburgi stipendium megszerzését és az ösztöndíj történetét mutatja be. Pápai kollégiumtörténetének ugyanis tekintélyes része a Daniel Ernst Jablonski udvari lelkésszel folytatott levelezés átirata, amelynek egyik célja az ösztöndíj megszerzése volt.

A hatodik fejezet pedig Enyed 1704 virágvasárnapján történt pusztulásáról szól. Rácz Emese itt széles körű szakirodalom alapján mutatja be és elemzi az eseményeket.

A kísérő tanulmányban előforduló zavaró szerkesztői következetlenség, hogy az idézeteket nem jelölik egységesen: hol idézőjelet, hol kurziválást, hol mindkettőt használják. Jó lett volna egységesíteni.

A kötet végén irodalomjegyzéket találunk, amelyben a szerkesztő elkülöníti a kéziratokat, illetve a 17–18. századi nyomtatványokat a későbbi szakirodalomtól. Ezt követi az egyetlen rendbe szerkesztett hely- és névmutató. A szerkesztő követi Nagy Géza, illetve a Jakó Zsigmond nevével fémjelzett történeti iskola gyakorlatát, miszerint a névmutatóban nemcsak nevek, hanem rövid életrajzok is szerepelnek. A névmutatóban több következetlenség is tetten érhető: az életrajzok készítésénél a szerkesztő nem használta a legújabb idevágó munkákat. Így pl. Bajcsi Andrásnál kimarad életének fontos epizódja, a kükküllővári és bethlenszentmiklósi lelkészi szolgálat, amelyből megérthető későbbi karrierje. Némelyeknél – pl. Balai B. Mihály, Csaholczy Pap János, Geleji Katona István vagy Kállai Kopis János – teljesen kimaradnak az életrajzi adatok, jóllehet biográfiájuk legalább töredékesen ismert. A mai tudományos művek mutatóinak gyakorlatát követve kurziválni kellett volna a kortárs szerzők nevét, így elkülönítve őket a kéziratban szereplő történelmi személyektől.

A névmutató után román és angol nyelvű összefoglaló következik, majd a portrékat és a kézirat fotóit tartalmazó képmelléklet, végül a tartalomjegyzék zárja a kiadványt.

A Rácz Emese szerkesztésében megjelent kiadvány bizonyítja, hogy Pápai Páriz Ferenc munkássága még háromszáz évvel halála után is tartogat újdonságokat a kora újkori Erdély művelődés-, egyház- és iskolatörténete iránt érdeklődők számára. A szövegkiadással a szerkesztő a hazai tudományosság régi adósságát törlesztette. Illesse ezért köszönet őt és a kötet szerkesztésének minden jó szándékú közreműködőjét.

Ősz Előd